

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ БУЛІНГУ В РІЗНИХ ВІКОВИХ ГРУПАХ ШКОЛЯРІВ

У статті аналізується проблема соціально-психологічної обумовленості феномену булінгу у вітчизняних середніх навчальних закладах. Визначено та описано особливості внутрішньогрупових норм, соціально-психологічного клімату, стилю керівництва класного керівника, статусно-рольових позицій учнів у класах із вираженими та помірковано вираженими ознаками булінгу. Розглядається прояв зазначених факторів залежно від вікової специфіки учнівських класів. Було з'ясовано, що динаміка булінгу, незалежно від вікових особливостей, пов'язана із несприятливим соціально-психологічним кліматом та низьким рівнем групової експансивності.

Ключові слова: булінг, агресія, жертва, агресор, внутрішньогрупові норми, соціально-психологічний клімат (СПК), лідер, аутсайдер, стиль керівництва.

Постановка проблеми. Насильство серед школярів є досить розповсюдженою проблемою. Особливо небезпечним є явище систематичної та довготривалої агресії одних учнів по відношенню до інших, яке часто визначають англійським терміном "булінг". Д. Ольвеус визначив дане явище в шкільному колективі як ситуацію в якій учень неодноразово тривалий час стає об'єктом негативних дій та нападів з боку одного чи кількох учнів [7]. На нашу думку, булінг – це специфічна соціальна ситуація, яка передбачає прояви агресивної поведінки, що відбувається систематично протягом тривалого часу та передбачає специфічну групову динаміку (з перерозподілом ролей та статусів). За своєю сутністю булінг є системним явищем, пов'язаним з прямим чи побічним впливом багатьох факторів. Актуальність дослідження соціально-психологічних чинників обумовлюється тим, що, по-перше, булінг є соціально-психологічним феноменом, адже його розвиток поза групою неможливий. Отже, знання соціально-психологічних факторів та механізмів даного явища дозволить запропонувати ефективні засоби його профілактики. По-друге, у вітчизняній психологічній науці має місце нестача наукових робіт, присвячених саме соціально-психологічним чинникам булінгу. Дослідники в основному приділяли увагу індивідуально-психологічним особливостям жертв та агресорів як чинників виникнення булінгу.

Теоретичний аналіз праць К.Рігбі, Н.Тешфела, М.Шафера У.Уелкера, П.Сміта та інших [2; 3; 4; 5; 6; 8] дає можливість виокремити наступні соціально-психологічні фактори булінгу: внутрішньогрупові норми учнівських класів, соціально-психологічний клімат (СПК), статусно-рольові позиції та стиль керівництва класного керівника. З іншого боку, ми розуміємо, що дія цих чинників прямо чи побічно опосередковується віковими особливостями дитячих колективів. Отже, **метою нашого дослідження** стало виявлення особливостей прояву соціально-психологічних чинників булінгу в різних вікових групах учнів.

Методика та процедура дослідження. У дослідженні брали участь 102 класи середніх шкіл м. Чернігова. Вікові рамки досліджуваних охоплювали діапазон 11-17 років, тобто з 5-го по 11-й класи (адже саме в цей період, за даними фахівців, мають місце прояви булінгу). У дослідженні використовувалися: методика виктимізації однолітків І.О. Фурманова [1], методика вивчення психологічного клімату групи Л.М. Лутошкіна, соціометрія, а також авторська анкета, націлена на виявлення стилю педагогічної взаємодії класного керівника з учнівським колективом та внутрішньогрупових норм останнього. Для підвищення об'єктивності результатів ми також використали метод експертних оцінок (експертами виступали класний керівник та психолог або соціальний педагог шкільної установи, яких просили оцінити наявність чи відсутність ознак булінгу в класах).

Статистичний аналіз результатів здійснювався покласно за допомогою пакету SPSS 17 версія. Усі 102 класи було розподілено за двома критеріями, кожен з яких, у свою чергу, передбачав поділ на три групи. Першим критерієм виступав ступінь вираженості булінгу. До першої групи (умовно – група "А") увійшли колективи, в яких булінг яскраво виражений (його ознаки проявлялись постійно; високу частоту прояву булінгу підтверджували експерти; у класах були чітко виражені статусно-рольові позиції основних учасників булінгу – "агресор", "жертва" та "свідки"). До другої групи ("В") увійшли класи, в яких булінг виражений помірковано, тобто ситуативно, не постійно; експерти вказували лише на підвищений прояв агресії серед учнів, при аналізі статусно-рольової позиції учнів чітко визначалась лише позиція жертви. Третю групу ("С") утворили класи, в яких булінг відсутній, що підтверджувалось

даними експертів, та відсутністю статусних позицій "жертва" та "агресор" (фактично, це була своєрідна контрольна група).

Другим критерієм був вік. До першої вікової категорії було віднесено учнів 5-6-х класів, до другої – 7-8-х класів, а до третьої – 9-11-х класів. У результаті поділу за даними критеріями ми отримали 12 груп (див. таблицю 1), дані яких було проаналізовано.

Таблиця 1

Групи та підгрупи загальної вибірки

Вік	Вираженість булінгу		
	Виражений	Помірковано виражений	Відсутній
Загалом (102 класи)	A (42 класи)	B (35 класів)	C (25 класів)
5-6 (26 класів)	A1 (13 класів)	B1 (4 класи)	C1 (9 класів)
7-8 (41 клас)	A2 (23 класи)	B2 (14 класів)	C2 (4 класи)
9-11 (35 класів)	A3 (4 класи)	B3 (17 класів)	C3 (14 класів)

Аналіз результатів дослідження. Загальні особливості прояву булінгу в класах груп "А" та "В" представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

Особливості прояву булінгу в групах "А" та "В"

Групи	Показники боулінгу		
	Середня кількість жертв	Середня кількість агресорів	Домінуюча форма булінгу
A	3	2	Вербальний
A1	3	2	Вербальний та фізичний
A2	4	2	Вербальний
A3	2	1	Соціальна ізоляція жертви
B	2	1	Вербальний
B1	2	1	Соціальна ізоляція жертви
B2	3	2	Вербальна
B3	2	1	Вербальний та напад на власність

Отже, незалежно від вікових особливостей груп, найчастіше зустрічається ситуація булінгу, де є 2-3 жертви та 1-2 агресори. Можливо, такий результат є наслідком особливостей дослідницького інструментарію – методика І.О.Фурманова мала суб'єктивний самооціночний характер.

Також у групах з вираженими ознаками булінгу з віком спостерігається зменшення прояву "жорстких" форм агресії. Це можна пояснити явищем своєрідної "соціалізації агресії" із дорослішанням. Поряд з тим, у групі В3 було зафіксовано домінування відносно "жорсткої" прямої фізичної форми булінгу – напад на власність жертв, що, переважно, не відповідає віковим особливостям даної групи. Можливо, це обумовлено тим, що у старшокласників спілкування набуває більшої інтимності.

Старшокласники стають орієнтованими на більш тісні взаємостосунки один з одним та намагаються сподобатися учням протилежної статі. Агресором буде важко сподобатися іншим, якщо вони фізично кривдять однокласників, оскільки з віком спричинення фізичних пошкоджень більше засуджується та не підтримується дітьми. Але все ж таки хуліганам необхідно виділитися і встановити лідируючі позиції, демонструючи, що вони головні, і тому зазіхають на власність жертви.

З метою порівняння та визначення особливостей соціально-психологічних факторів у групах А та В (незалежно від віку) ми використали t-критерій Стьюдента. Було встановлено статистично значущі відмінності за наступними показниками: ліберальний стиль керівництва класного керівника (при $p \leq 0,01$), вираженість несприятливого СПК (при $p \leq 0,05$), а також кількість жертв (при $p \leq 0,01$) та вербальна форма булінгу (при $p \leq 0,01$).

Усі зазначені показники більш характерні для групи з яскраво вираженими ознаками булінгу (А). Вірогідно, несприятливий СПК є наслідком занадто ліберального ("невтручального") стилю керівництва – класний керівник не слідкує за класним життям, отже учні мають відносну свободу у поведінці, способах вирішення конфліктних ситуацій. Несприятливий СПК характеризується песимістичністю, пасивністю, байдужістю, конфліктністю, грубістю, а також несправедливим розподілом обов'язків між учнями та низьким рівнем дисципліни. Саме несприятливий СПК дає можливість агресору утвердитися будь-якими засобами, реалізувати свої плани. Отже, в таких класах є всі передумови для виникнення та розвитку булінгу, про що свідчить більша кількість жертв цього явища.

Виявляючи статистично значущі відмінності у групах А та С, ми з'ясували, що для групи А більш характерним є низький рівень експансивності (при $p \leq 0,01$), згуртованості (при $p \leq 0,01$), несприятливого СПК (при $p \leq 0,05$) та егоїстичні норми (при $p \leq 0,05$). Несприятливий СПК та низький рівень експансивності, згуртованості взаємообумовлені. У класах з несприятливим СПК відбувається руйнування емоційних взаємозв'язків між учнями, що перешкоджає продуктивній діяльності класу. У такому колективі дуже низький рівень "тяжіння" учнів до групи, тому в таких класах вплив агресора на окремого учня збільшується. Адаже кожен учень живе "своїм" життям, цікавиться інтересами своєї мікрогрупи, не бажає допомагати тим, хто цього потребує. У шкільних колективах з низьким рівнем згуртованості не сформовані зв'язки, які забезпечують перетворення учнівського класу на єдине ціле, на єдину спільноту. Для учнів їхній колектив є непривабливим, вони незадоволені тим, що належать до даної групи. Відповідно, такі класи характеризуються відсутністю єдності оцінок, установок і позицій учнів стосовно подій та інших однокласників. Також відсутня ціннісно-орієнтаційна єдність, що призводить до неконструктивного спілкування учнів один з одним.

Прояв егоїстичних внутрішньогрупових норм у групі А є логічним, оскільки егоїзм передбачає, що учні свою поведінку регулюють власними амбіціями, інтересами, їх абсолютно не цікавлять турботи і проблеми однокласників. Поведінка учнів класів групи А регулюється розумінням того, що необхідно відстоювати тільки свої інтереси та бажання. Також поведінка характеризується споживацьким ставленням абсолютно до всього, що їх оточує, і свій клас вони оцінюють лише з точки зору користі, яку він їм може принести. Групи, в яких орієнтація учнівського класу характеризується перевагою в їхній життєдіяльності самокорисливих особистих інтересів і потреб стосовно інтересів інших членів класу, будуть сприяти появі та розвитку ситуативного булінгу.

Натомість, у класах, де не спостерігається явище булінгу (С), більш характерними є вираженість трудоцентристських (при $p \leq 0,01$) та гуманістичних норм (при $p \leq 0,05$). Це означає, що поведінка учнів у таких класах орієнтується на норми, що пропагують орієнтацію на навчання, активність, працелюбність, а також вихованість та толерантність щодо думок та вчинків інших. Поведінка учнів орієнтована на прояв поваги один до одного та прагнення розширювати свій світогляд, пізнавати навколишній світ. Все це, у тій чи іншій мірі, перешкоджає появі та поширенню булінгових взаємин.

Порівнюючи статистично значущі відмінності у групах В та С, бачимо, що для першої групи більш характерними є несприятливий СПК (при $p \leq 0,05$), низький рівень згуртованості (при $p \leq 0,01$) та експансивності (при $p \leq 0,01$) та вираженість егоїстичних норм (при $p \leq 0,01$). Також для класів групи С більш характерними є гуманістичні норми (при $p \leq 0,01$), пізнавальні (при $p \leq 0,01$) та трудоцентристські внутрішньогрупові норми (при $p \leq 0,01$). Смыслову сутність цих відмінностей ми вже аналізували вище.

Розглянемо досліджувані соціально-психологічні фактори в залежності від вікових особливостей. Порівнюючи групи А1 та В1, ми виявили, що для першої групи більш характерними є фізична та вербальна форми булінгу (при $p \leq 0,01$) та несприятливий СПК (при $p \leq 0,05$). Перша відмінність є цілком логічною (адже це пояснюється смисловою сутністю груп А та В), так само, як і відмінність стосовно СПК (про що йшлося раніше). Поряд із тим, у групі В1 була більша кількість лідерів у сфері дозвілля (при $p \leq 0,01$). Можливо, це обумовлено тим, що такі учні можуть сприяти підвищенню рівня згуртованості, якості неформальних емоційних контактів.

Порівнюючи відмінності в групах А1 та С1, ми визначили, що для першої групи характерним є більш низький рівень експансивності та несприятливий СПК (при $p \leq 0,01$), що є цілком очікуваним. Також для групи А1 характерна більша кількість аутсайдерів як у сфері дозвілля, так і в сфері навчання (при $p \leq 0,01$). Можливо, це обумовлюється переходом учнів з молодшої школи до середньої. При переході до середньої школи інколи має місце переформування класів, їхня "доукомплектація". Найбільша кількість аутсайдерів зустрічається саме в таких колективах, адже саме "новенькі" часто отримують такий статус. При переході до середньої школи повинен відбуватися етап переходу учнівського класу до більш високого рівня розвитку, тобто розвитку згуртованості, експансивності. Але

в класах групи А1 цього не відбувається, оскільки групові процеси проходять деструктивно. Вочевидь, аутсайтери не знаходять спільної мови з іншими, а тому ще більше відокремлюються від колективу, що викликає напружену ситуацію, відчуженість.

Для групи С1 більш вираженими виявилися гуманістичні (при $p \leq 0,05$) та моральні внутрішньогрупові норми (при $p \leq 0,01$). Моральні норми дають змогу оцінювати вчинки учнів з позиції добра, справедливості, милосердя, сердечності, доброзичливості, а не критики та осуду. Моральні норми виступають як узагальнене безособове правило поведінки у вигляді ідей і принципів: дотримуватися слова, бути чесним, справедливим. Гуманістичні норми становлять ядро моральних норм. Дотримання вище перерахованого досягається за допомогою внутрішніх переконань, совісті учнів, і як наслідок, в таких класах більш розвинене почуття відповідальності стосовно один одного.

В групах В1 та С1 було виявлено відмінності за наступними показниками: кількість лідерів та аутсайдерів у сфері навчання, вираженість індивідуалістичних норм (при $p \leq 0,01$). Усі зазначені показники більш характерні для групи В1. На наш погляд, сама по собі кількість лідерів у сфері навчання не впливає на булінг. Можливо, у класах групи В1 виявилося більше учнів, які добре навчаються. Наявність більшої кількості аутсайдерів та індивідуалістичних норм є логічною, адже саме орієнтація на власну популярність, прагнення лідирувати, проявляти агресивність є підґрунтям до розвитку булінгу. При вираженості індивідуалістичних норм може відбуватися загострення уваги на власній особистості. Учні прагнуть до свободи, незалежного існування, автономії. Це не сприяє глибоким емоційним контактам та згуртованості класу.

Порівнюючи групи А2 та В2, ми виявили відмінності за наступними показниками: ліберальний стиль керівництва класного керівника, несприятливий СПК, низький рівень експансивності (при $p \leq 0,01$). Усі показники більш виражені в першій групі, що є логічним та очікуваним. Відмінність між групами А2 та С2 полягає у більшій вираженості несприятливого СПК у першій групі ($p \leq 0,01$). Порівняння груп В2 та С2 також виявило більшу вираженість несприятливого СПК у першій групі ($p \leq 0,01$), так само, як і ліберального стилю керівництва класного керівника ($p \leq 0,01$).

У групі А3, порівняно з групою В3, спостерігається більша кількість лідерів у сфері навчання ($p \leq 0,05$) та низький рівень експансивності ($p \leq 0,01$). Цікаво, що в другій групі були більш виражені егоїстичні норми ($p \leq 0,05$). Порівняння груп А3 та С3 показало, що у першій більш виражений несприятливий СПК ($p \leq 0,01$) та низький рівень згуртованості ($p \leq 0,01$), а в другій – значущість гуманістичних норм ($p \leq 0,01$). Значущі відмінності в групах В3 та С3 проявились в тому, що в першій групі був нижчим рівень експансивності та згуртованості ($p \leq 0,01$), та вищим – значущість егоїстичних норм ($p \leq 0,01$).

Отже, бачимо, що незалежно від частоти прояву булінгу, для всіх класів, де дане явище проявляється, характерною є дія таких чинників, як несприятливий СПК, низький рівень згуртованості, експансивності, вираженість егоїстичних норм. Поряд із тим, варто зазначити, що несприятливий СПК, низький рівень експансивності та згуртованості, можуть виступати як чинниками булінгу, так і його наслідком.

Отримані дані свідчать, що найбільше статистично значущих відмінностей виявилось в групі 5-6 класів. Можливо, це пов'язане з тим, що прояв та динаміка булінгу в цей віковий період проходить інтенсивніше (внаслідок відносно слабкої сформованості моральних норм, поширення "жорсткіших" форм агресивної поведінки тощо).

Висновки та перспективи дослідження. Отримані результати дозволяють нам зробити ряд попередніх висновків як стосовно особливостей прояву булінгу у вітчизняних середніх навчальних закладах, так і щодо соціально-психологічних чинників цього феномену. Зокрема, незалежно від частоти прояву булінгу, агресори найчастіше використовують вербальну форму агресії стосовно жертви. Чим старші учні, тим частіше агресори схильні використовувати "м'якші" форми булінгу. "Жорсткі" форми знущання частіше зустрічаються у групах із вираженими ознаками булінгу.

Ми з'ясували, що, для груп з яскраво вираженими ознаками булінгу характерно: ліберальний стиль керівництва класного керівника, несприятливий соціально-психологічний клімат, низький рівень експансивності та згуртованості, поширення егоїстичних внутрішньогрупових норм. Поряд із тим, в групах з помірковано вираженим булінгом (група В) серед 5-6 та 9-11 класів були більш виражені егоїстичні та індивідуалістичні внутрішньогрупові норми (що цілком логічно). Але цього не спостерігалося серед учнів 7-8 класів. Напевно, це обумовлено тим, що для даної вікової категорії (підлітки) більш значущою є потреба належати до певної соціальної групи, визнаватися та бути прийнятим членами цієї групи, а проявляючи індивідуалістичні та егоїстичні норми, досягти цього важко.

Перспективою дослідження виступає більш глибокий аналіз соціально-психологічних чинників різних форм булінгу.

Використанні джерела

1. Фурманов И. А. Агрессия и насилие: диагностика, профилактика и коррекция / И. А. Фурманов. – СПб., 2007. – 480 с.
2. Duffy L. A. Bullying in Schools: A Social Identity Perspective / A. L. Duffy, B. Psych (Hons). – School of Applied Psychology Business School, 2004. – 376 p.
3. Estevez E. Violence and victimization at school in adolescence / E. Estevez1, T. Jimenez, G. Musitu // Psychology in the Schools.– 2006. – Vol. 43. – pp. 79-115.
4. Nipedal C. Social Group Norms, School Norms, and Children's Aggressive Intentions / C. Nipedal, D Nesdale1, M. Killen // Aggressive behavior. – 2010. – Vol. 36. – pp. 195-204.
5. O'connell J. Bullying at School / J. O'connell. – the California Department of Education, 2003. – 47p.
6. Salmivalli C. Bullying as a Group Process: Participant Roles and Their Relations to Social Status Within the Group / C. Salmivalli, K. Lagerspetz, K. Bjorkqvist, K. Osterman // Aggressive behavior – 1996. – Vol. 22 – pp. 1-15.
7. Seeley K. Peer Victimization in Schools: A Set of Quantitative and Qualitative Studies of the Connections Among Peer Victimization, School Engagement, Truancy, School Achievement, and Other Outcomes / K. Seeley, M. L. Tombari, J. Bennett, B. Jason – Denver.: National Center for School Engagement, 2009. – 291 p.
8. Sutton J. Bullying as a Group Process: An Adaptation of the Participant Role Approach / J. Sutton, P. Smith // Aggressive behavior. – 1999. – Vol. 25. – pp. 97-111.

Hubko A. A.

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS
OF BULLYING IN DIFFERENT AGE GROUPS
OF SCHOOLCHILDREN**

There is a problem of socio-psychological conditionality of bullying phenomena in domestic secondary schools is analyzed. The specifics of intragroup norms, a socio-cultural climate, the style of supervising teacher's guidance, status and role positions of pupils in the class with marked and moderately marked factors of bullying are defined and described. The display of indicated factors is considered due to the age peculiarity of the class.

It was found out that bullying dynamics, regardless of the age peculiarities, is connected with an unfavourable socio-psychological climate and the low level of group effusiveness. For the 5-6 classes the following items are typical: an unfavourable socio-psychological climate, a low level of effusiveness, bigger amount of outsiders in leisure sphere as well as in studying, which are completely expected. For the 7-8 classes the unfavourable socio-psychological climate is more typical. For the 9-11 classes the unfavourable socio-psychological climate and the low level of solidarity are more expressed.

Exposing statistically meaningful differences of socio-psychological factors, it was set up, that for the groups with evident characteristics of bullying, the liberal style of supervising teacher's guidance, the expression of an unfavorable socio-psychological climate, the low level of effusiveness, group solidarity, selfish norms are typical. Possibly, unfavourable socio-psychological climate is a consequence of too liberal (non-interfering) style of guidance – the supervising teacher does not follow the class life, so pupils are quite free in their behavior or ways of conflict situations solving. Instead, classes, where bullying is absent, are characterized with labour-focused and humanistic norms.

Key words: *bullying, aggression, victim, aggressor, intragroup norms, socio-psychological climate (SPC), leader, outsider, the style of guidance.*

Стаття надійшла до редакції 20.05.2015